

Archeologienota Kalmthout – Dorpsstraat

Ruth Ferket en Natasja Reyns

Bornem
2020

Colofon

Rapporten van het archeologisch onderzoeksbureau All-Archeo bvba

Erkend archeoloog: All-Archeo bvba, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Auteurs: Ruth Ferket en Natasja Reyns

All-Archeo bvba
Woestijnstraat 45
2880 BORNEM

Wettelijk depot nummer
D/2020/12.807/149

© All-Archeo bvba

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en /of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever.

All-Archeo bvba aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
2	Verslag resultaten bureauonderzoek.....	5
2.1	Administratieve gegevens	5
2.2	Archeologische voorkennis	9
2.3	Onderzoeksopdracht.....	9
2.3.1	Vraagstelling en randvoorwaarden	9
2.3.2	Beschrijving geplande werken.....	9
2.3.3	Werkwijze	16
2.4	Assessmentrapport	16
2.4.1	Landschappelijke ligging van het onderzochte gebied.....	16
2.4.2	Historische beschrijving van het onderzochte gebied	23
2.4.3	Het onderzochte gebied in zijn archeologisch kader	30
2.4.4	Interpretatie van het onderzochte gebied en synthese.....	33
2.4.5	Afweging noodzaak verder vooronderzoek	34
3	Samenvatting.....	35
4	Bibliografie	36
4.1	Publicaties	36
4.2	Websites	36
5	Bijlagen	37
5.1	Archeologische periodes	37

1 Inleiding

Deze archeologienota werd opgemaakt naar aanleiding van de aanvraag van een omgevingsvergunning waarbij de totale oppervlakte van de ingreep in de bodem 1000 m² of meer beslaat, de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft 3000 m² of meer bedraagt en waarbij de percelen helemaal buiten de archeologische zones liggen, opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones,¹ zoals bepaald in artikel 5.4.1 van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013. Het onderzoeksgebied valt niet binnen een beschermde archeologische site, noch binnen een gebied waar geen archeologisch erfgoed te verwachten valt.²

Alle coördinaten die weergegeven worden, zijn uitgedrukt in Lambert 72, tenzij anders vermeld.

De uitvoering van vooronderzoek zonder ingreep in de bodem gaat steeds de uitvoering van vooronderzoek met ingreep in de bodem vooraf. Het doel van een archeologisch vooronderzoek wordt immers met een minimum aan destructie van het archeologisch erfgoed bereikt.

¹ <https://geo.onroenderfgoed.be>

² <https://geo.onroenderfgoed.be>

2 Verslag resultaten bureauonderzoek

Het doel van de archeologische bureaustudie is de aanwezigheid, aard en bewaringsomstandigheden van de archeologische monumenten te kunnen inschatten, de landschappelijke opbouw van het gebied te kennen, om de impact van de werken op het aanwezige archeologische erfgoed in te schatten en daaruit concrete aanbevelingen te formuleren voor de verdere prospectiestrategie.

2.1 Administratieve gegevens

Projectcode: 2020K21

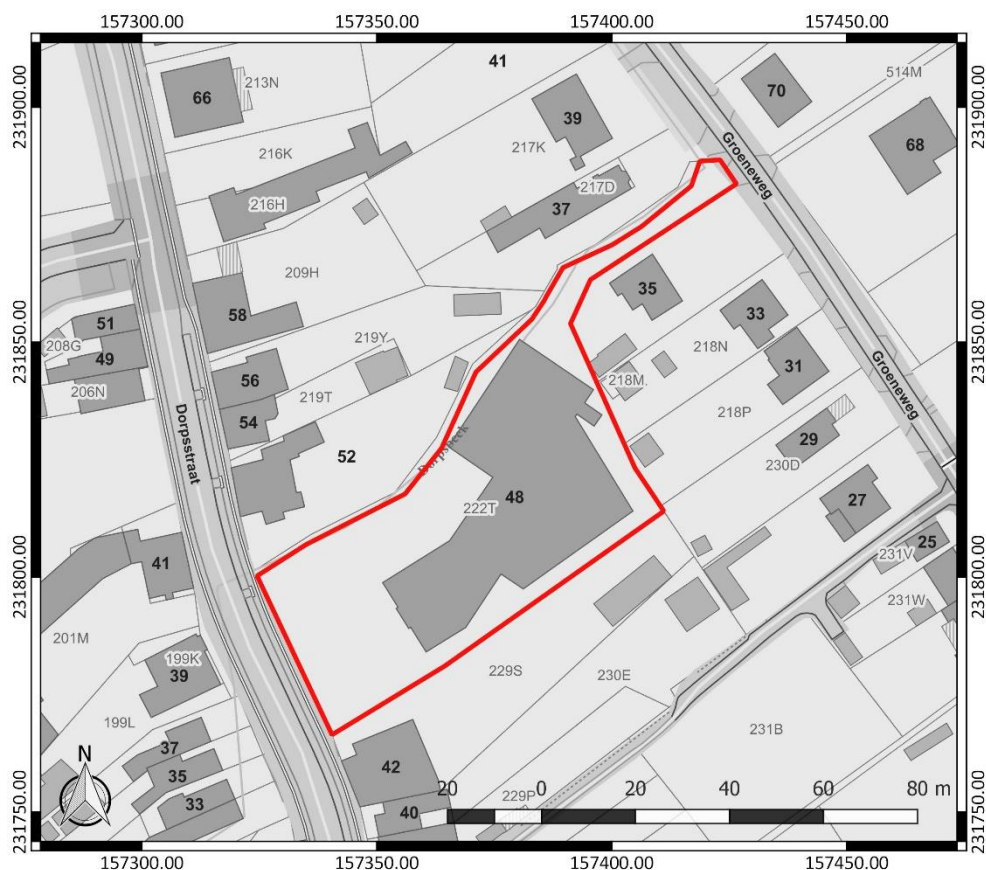
Erkend archeoloog: All-Archeo bvba, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Locatie (provincie, gemeente, deelgemeente, adres, toponiem): Antwerpen, Kalmthout, Kalmthout, Dorpsstraat 48, Dorp

Bounding box x/y Lambert 72 coördinaten:

- 157324.51, 231766.47
- 157426.53, 231888.83

Kadastraal plan:

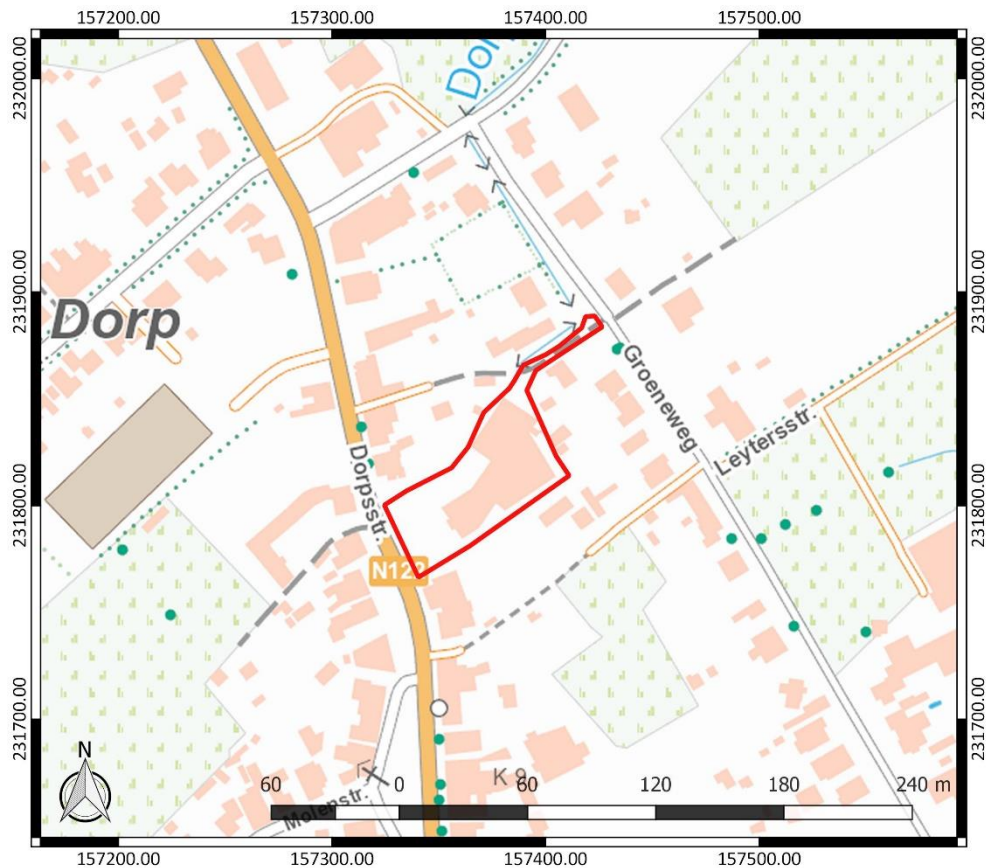

Figuur 1: Kadastraal plan met aanduiding van het onderzoeksgebied in rood (www.geopunt.be)

Kadastrale percelen: Kalmthout, Afdeling 1, sectie G, nummer 222T

Oppervlakte onderzoeksgebied: ca. 3595 m²

Topografische kaart:

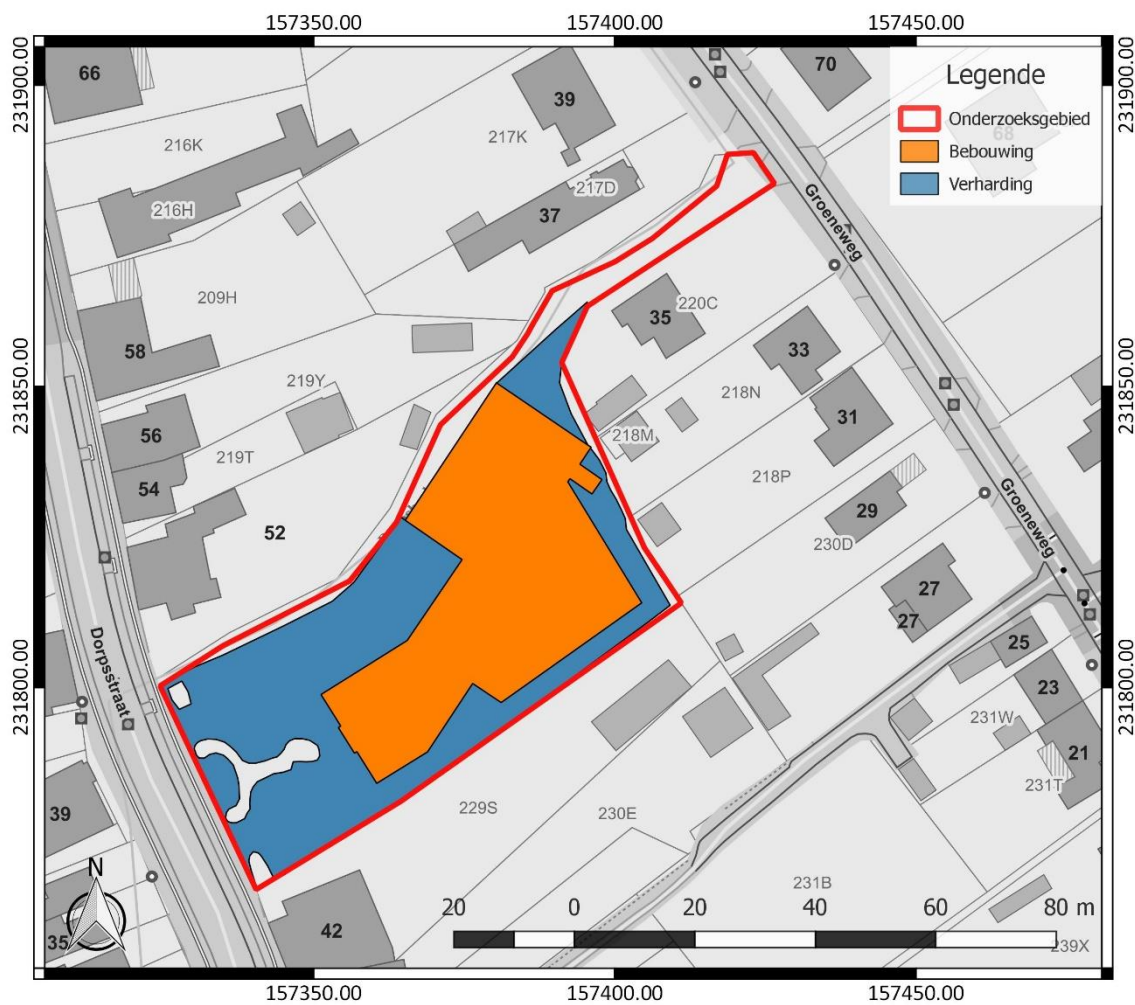

Figuur 2: Topografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://www.dov.vlaanderen.be>)

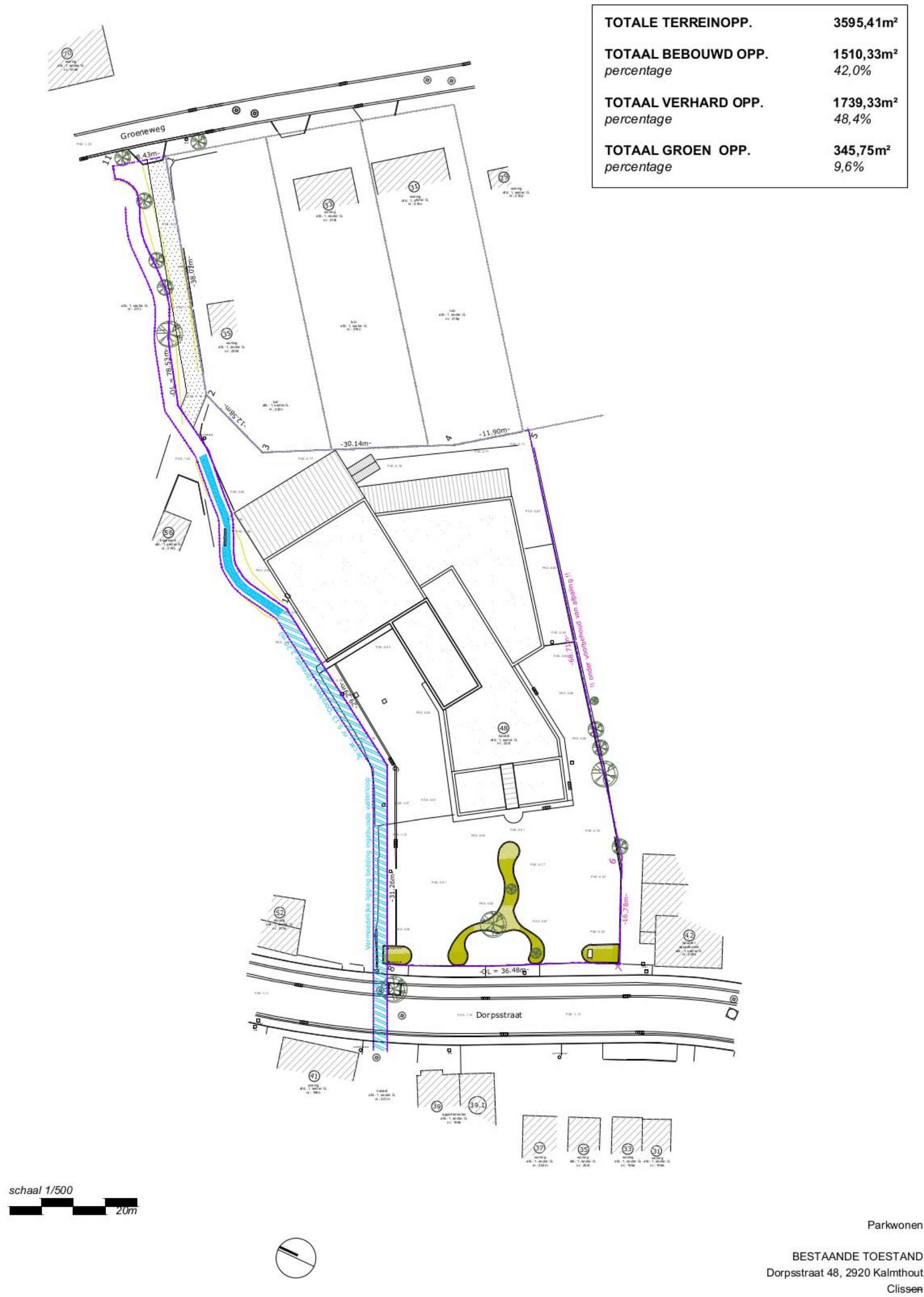
Begin- en einddatum uitvoering onderzoek: 06/11/2020 – 20/11/2020

Relevante termen uit de thesauri bij de Inventaris Onroerend Erfgoed: bureauonderzoek, steentijd, middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd, akkerland

Verstoorde zones: Er bevinden zich een gebouw en verhardingen ter hoogte van het onderzoeksgebied (Figuur 3). Er kan verondersteld worden dat de realisatie ervan enige negatieve impact heeft gehad op het archeologisch bodemarchief. De precieze aard en de omvang van deze verstoring is echter niet gekend.

Figuur 3: Verstoringskaart, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

Figuur 4: Plan van de bestaande toestand

2.2 Archeologische voorkennis

Er is geen concrete archeologische voorkennis met betrekking tot het onderzoeksgebied.

2.3 Onderzoeksopdracht

2.3.1 Vraagstelling en randvoorwaarden

Naar aanleiding van de geplande werken ter hoogte van het onderzoeksterrein werd een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd. Hierbij staat de vraag centraal wat de impact zal zijn van de geplande werken op het archeologisch bodemarchief. Op basis daarvan wordt een afweging gemaakt of verder archeologisch onderzoek met ingreep in de bodem nodig is.

Volgende onderzoeksvragen worden behandeld:

- Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein?
- Wat is de landschapshistoriek en de gebruiksevolutie van het terrein?
- Wat is de impact van de geplande werken?

Randvoorwaarden: er zijn geen randvoorwaarden van toepassing.

2.3.2 Beschrijving geplande werken

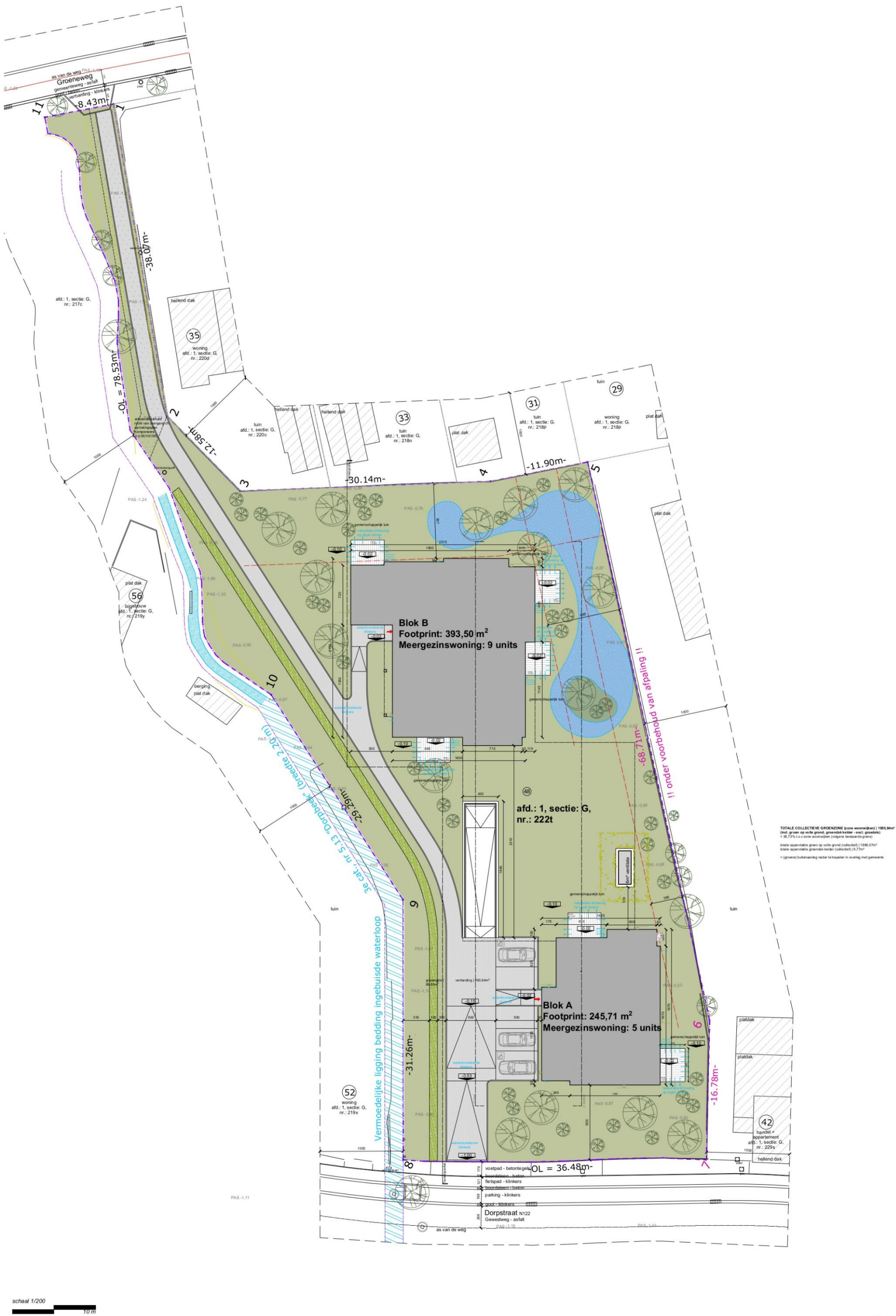
Op het terrein wordt de bouw van twee meergezinswoningen en de aanleg van een wegenis en parkomgeving voorzien. Daarvoor wordt de bestaande bebouwing, verharding in cementbeton en KWS-verharding afgebroken (Figuur 5).

De eerste meergezinswoning (blok A) wordt opgetrokken langs de zijde van de Dorpsstraat (Figuur 6 en Figuur 7). Het gebouw zal uit vijf units bestaan. Blok B wordt centraler ingepland en zal negen units bevatten. De meergezinswoningen worden onderkelderd (Figuur 9 en Figuur 10). Tussen de twee woonblokken in wordt een ondergrondse parkeergarage voorzien. De kelders en parkeergarage zullen een diepte hebben van 4,30 m (inclusief vloerplaat).

Ten noorden van de woningen wordt wegenis aangelegd, die de Dorpsstraat en de Groeneweg met elkaar zal verbinden. De weg wordt aangelegd in waterdoorlatende klinkers. Langs de rijweg wordt een pad in grastegels voorzien. Ten noorden van blok A worden ook parkeerplaatsen in waterdoorlatende klinkers aangelegd. De overige zone van het onderzoeksgebied zal dienst doen als gemeenschappelijke tuin. Er wordt gazon aangelegd en er worden bomen geplant. Ook worden twee regenwaterputten en twee septische putten voorzien. Verder wordt ten oosten en ten zuiden van blok B een wadi aangelegd.

Figuur 5: Inplantingsplan bestaande toestand

Figuur 6: Inplantingsplan blok A en B – Nieuwe toestand

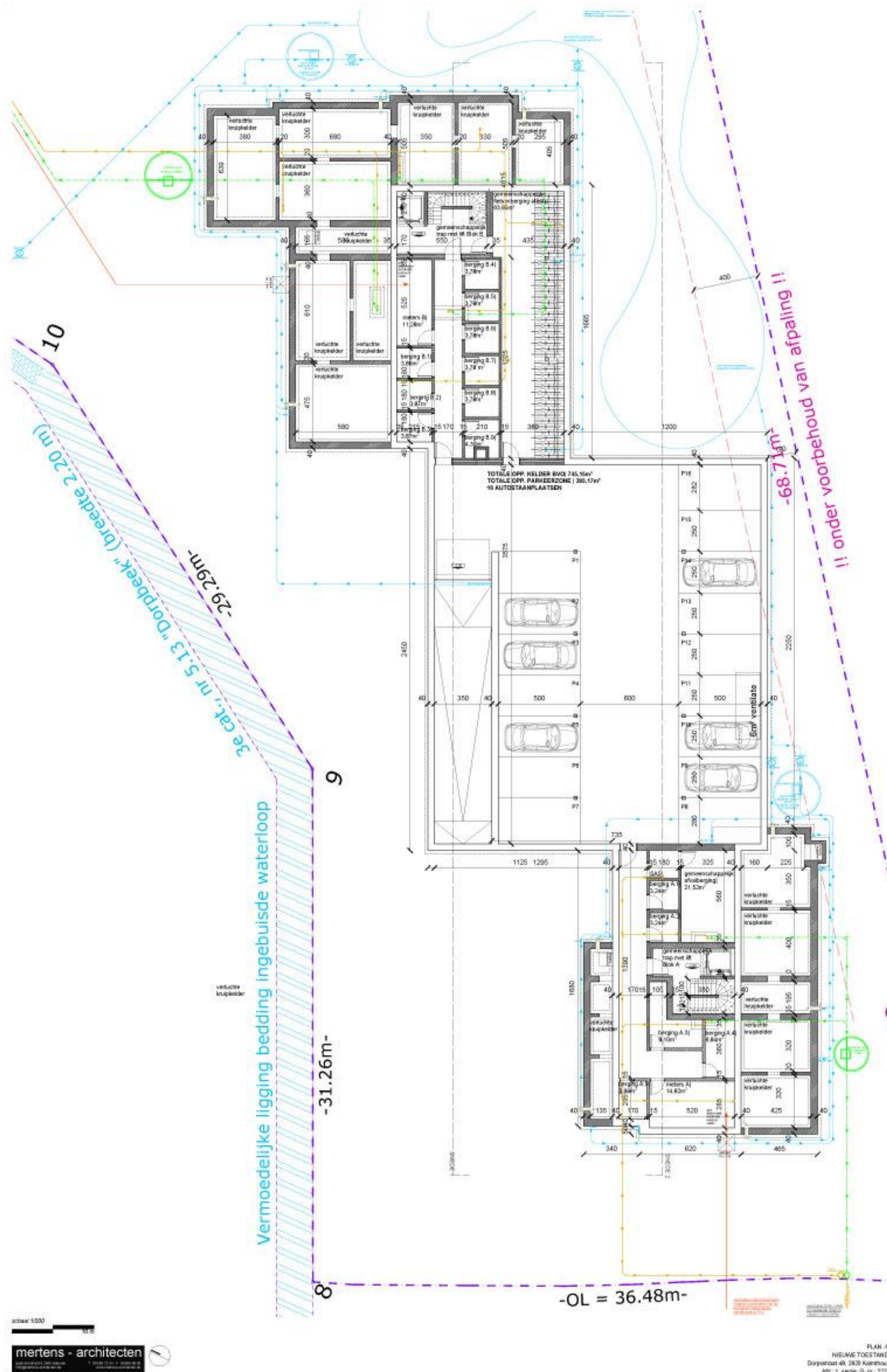

schaal 1/200

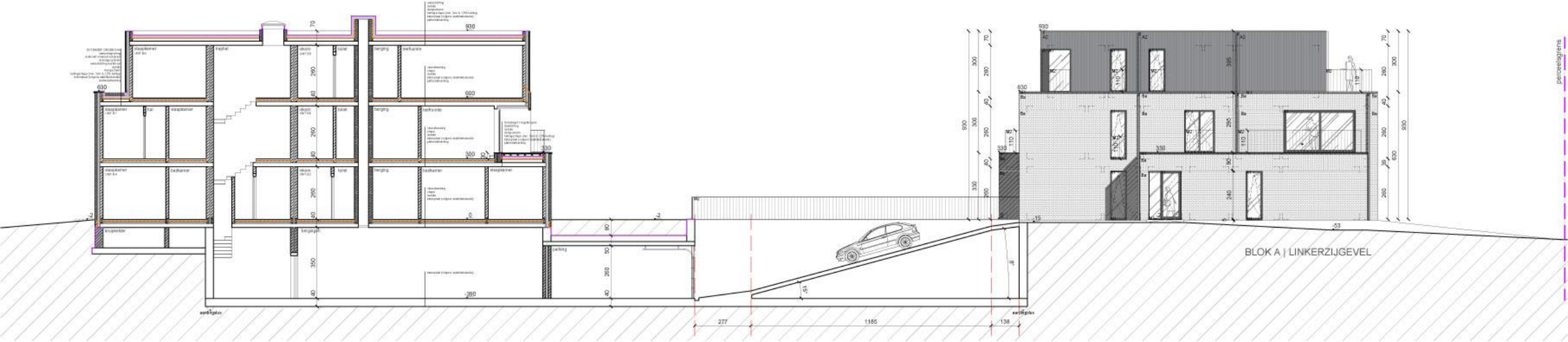
mertens - architecten
grootendijkstraat 8 2040 kalmthout
t: 03788 72.53 f: 03788 36.58
info@mertens-architecten.be www.mertens-architecten.be

Parkwonen
BLOK A & B: PLAN 0
NIEUWE TOESTAND
Dorpsstraat 48, 2920 Kalmthout
Afd.: 1, sectie: G, nr.: 219p

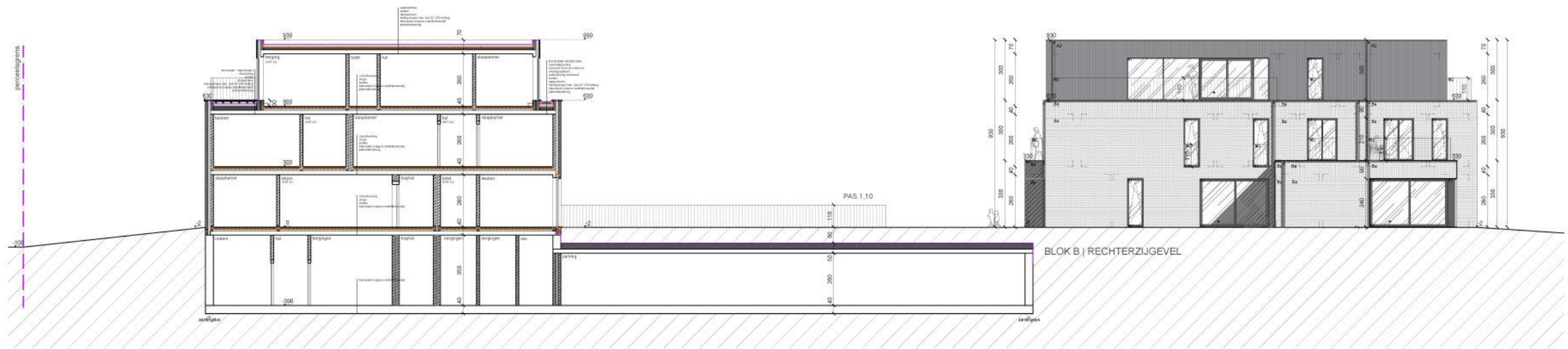
Figuur 7: Blok A en B – Plan van het gelijkvloers

Figuur 8: Kelderplan

Figuur 9: Blok B: Snede 1

Figuur 10: Blok A: Snede 2

2.3.3 Werkwijze

Het bureauonderzoek heeft betrekking op een zone die gekenmerkt wordt door een lage densiteit aan bebouwing in het verleden. Daarom wordt bijzondere aandacht besteed aan de landschappelijke opbouw en het landgebruik van het gebied.

Voor het bureauonderzoek zijn de aardkundige gegevens online opgezocht via www.dov.vlaanderen.be en www.geopunt.be. De geomorfologische kaart en de bodemerosiekaart zijn niet beschikbaar voor het onderzoeksgebied. Het historisch kaartmateriaal is georeferereerd geraadpleegd op www.geopunt.be.

Het belangrijkste beschikbare historisch kaartmateriaal werd geraadpleegd om de gebruiksgeschiedenis van het onderzoeksgebied van de laatste eeuwen zo goed mogelijk te kennen. Met de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden (1771-1778), het primitief kadasterplan uit 1830-1834 en de Atlas der Buurtwegen (1841) worden drie momentopnames bekeken, voorafgaand aan de stafkaarten. De informatie afkomstig uit historisch kaartmateriaal kan een impact hebben op de inschatting van de kwaliteit van het eventueel aanwezige oudere bodemarchief. Beschikbare stafkaarten en luchtfoto's van het onderzoeksterrein werden geraadpleegd op www.geopunt.be en op www.cartesius.be. Ze worden enkel weergegeven in voorliggende studie wanneer ze een relevante bijdrage kunnen leveren aan de onderzoeksvragen met betrekking tot de landschapshistoriek, de gebruiksgeschiedenis van het terrein of de evolutie van de historische bebouwing.

In het kader van de vraagstelling rond het archeologisch potentieel van het terrein werden de Centrale Archeologische Inventaris en de landschapsatlas geraadpleegd. De Centrale Archeologische Inventaris is een inventaris van tot nog toe gekende archeologische vindplaatsen. Vanwege het specifieke karakter van het archeologisch erfgoed dat voor ons verborgen zit in de ondergrond, is het onmogelijk om op basis van de Centrale Archeologische Inventaris met zekerheid uitspraken te doen over de aan- of afwezigheid van archeologische sporen.

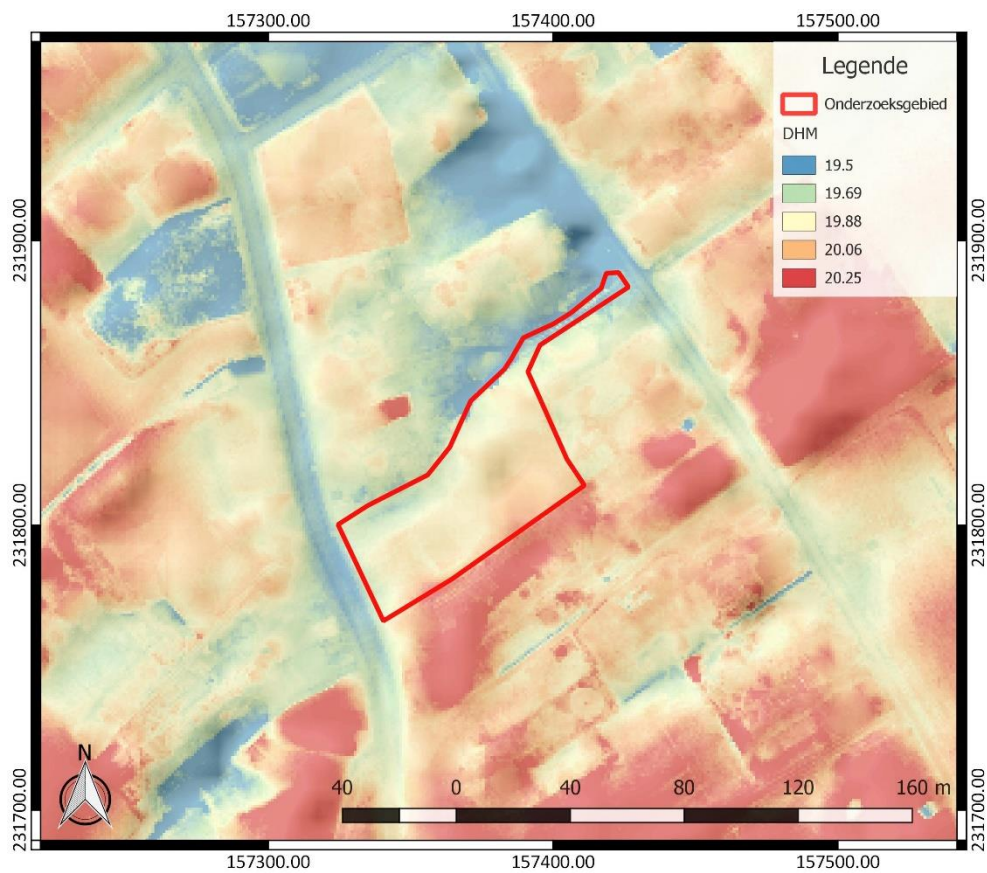
2.4 Assessmentrapport

2.4.1 Landschappelijke ligging van het onderzochte gebied

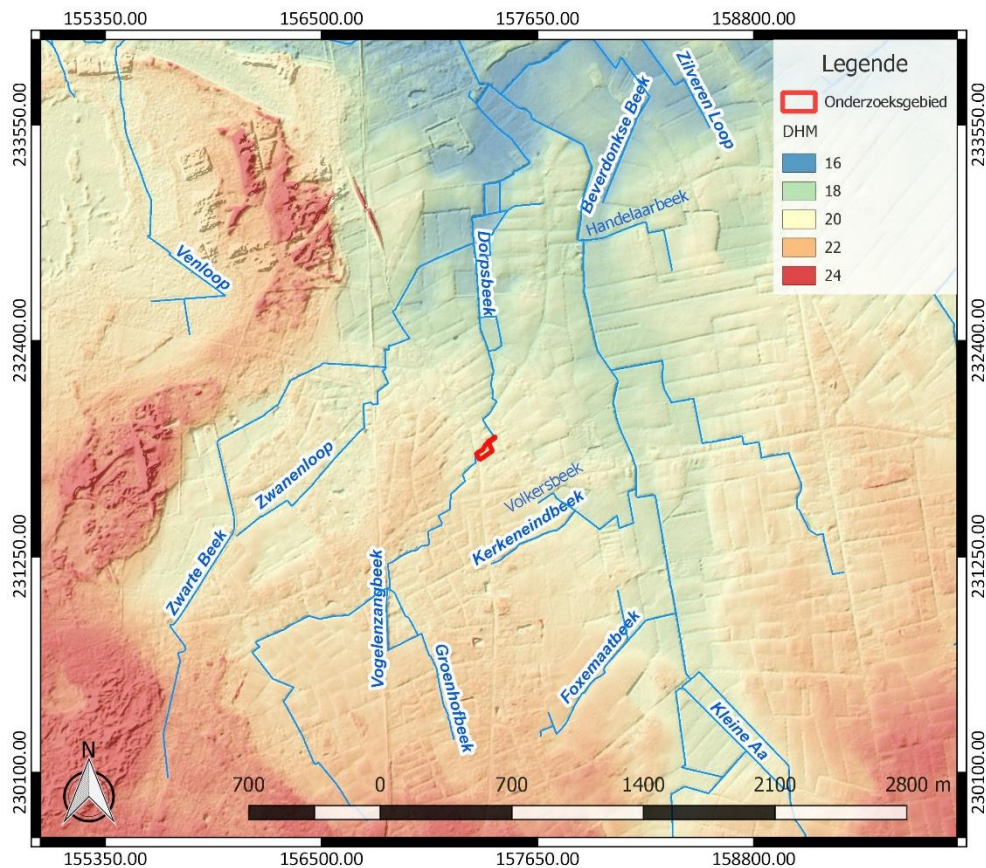
Het onderzoeksgebied bevindt zich in het gehucht “Dorp”, ten noorden van het centrum van Kalmthout. Het ligt tussen de Groeneweg in het oosten en de Dorpsstraat in het westen (Figuur 11). Ten noorden situeert zich de Zwanenberg en ten zuiden loopt de Achterbroeksteenweg. Volgens het gewestplan is het terrein gelegen in woongebieden. Hydrografisch behoort het tot het Maasbekken. De Dorpsbeek stroomt van het gebied ten zuidwesten van het terrein, langs de noordelijke rand van het onderzoeksgebied en vervolgens verder in noordelijke richting (Figuur 13). Ten noordoosten bevinden zich de Beverdonkse Beek en de Handelaarbeek. Ten oosten stroomt de Kleine Aa en ten zuidoosten lopen de Volkersbeek en de Kerkeneindbeek. Verder ten zuidoosten bevindt zich de Foxemaatbeek. Voorts zijn ten zuiden en ten zuidzuidwesten de Groenhofbeek en de Vogelenzangbeek te vinden. Ten westen stromen de Zwanenloop en de Zwarte Beek. Tot slot is ten noordwesten de Venloop aanwezig.

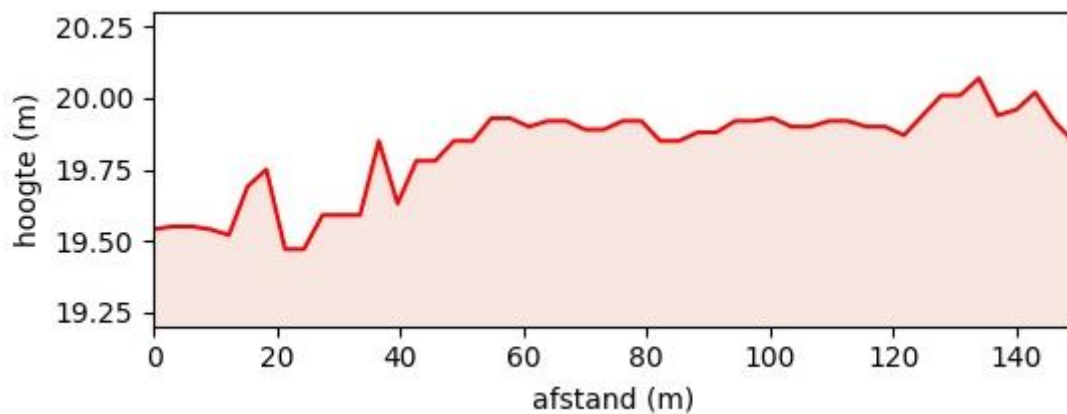
Figuur 11: Luchtfoto van 2019 met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://www.geopunt.be/kaart>)

Figuur 12: Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM 1 m en Hillshade DHM Vlaanderen I, 5 m, met aanduiding van het onderzoeksgebied

Figuur 13: Hydrografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied, Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM 1 m en Hillshade DHM Vlaanderen I, 5 m (<https://www.geopunt.be/kaart>)

Figuur 14: Hoogteverloop van noord-oost naar zuid-west over het onderzoeksgebied (www.geopunt.be/kaart)

Kalmthout maakt deel uit van de Antwerpse Noorderkempen. In de omgeving wordt het landschap gekenmerkt door twee geomorfologische eenheden: het laag gelegen polderlandschap in het westen en het hoger gelegen, plaatselijk licht golvend zandgebied in het oosten. Het onderzoeksgebied ligt in het zandgebied. De lage en doorgaans vlakke Scheldepolders situeren zich ten zuidwesten van het terrein. De hoogte varieert er van 0,8 tot 4,5 m TAW. Door de uitbreiding van de Antwerpse haven is dit polderlandschap slechts fragmentarisch bewaard gebleven. De overgang van de polders naar het zandgebied in het oosten verloopt geleidelijk en door middel van een zuidwestelijk gericht talud, de zogenaamde Kempische microcuesta. De microcuesta vormt het waterscheidingsvlak tussen het Scheldebekken enerzijds en het Maasbekken anderzijds en loopt vanuit Brasschaat in

noordwestelijke richting door de grensstreek van Kapellen en Kalmthout tot in Putte. De topografie van het zandgebied in het stroomgebied van de Maas helt af in noordelijke richting. De Kempische microcuesta vormt op Nederlands grondgebied een echte steilrand tussen het poldergebied en het zandgebied en wordt daar de Brabantse Wal genoemd. Tussen Kladde en Ossendrecht komen hoogteverschillen van meer dan 20 m voor.³

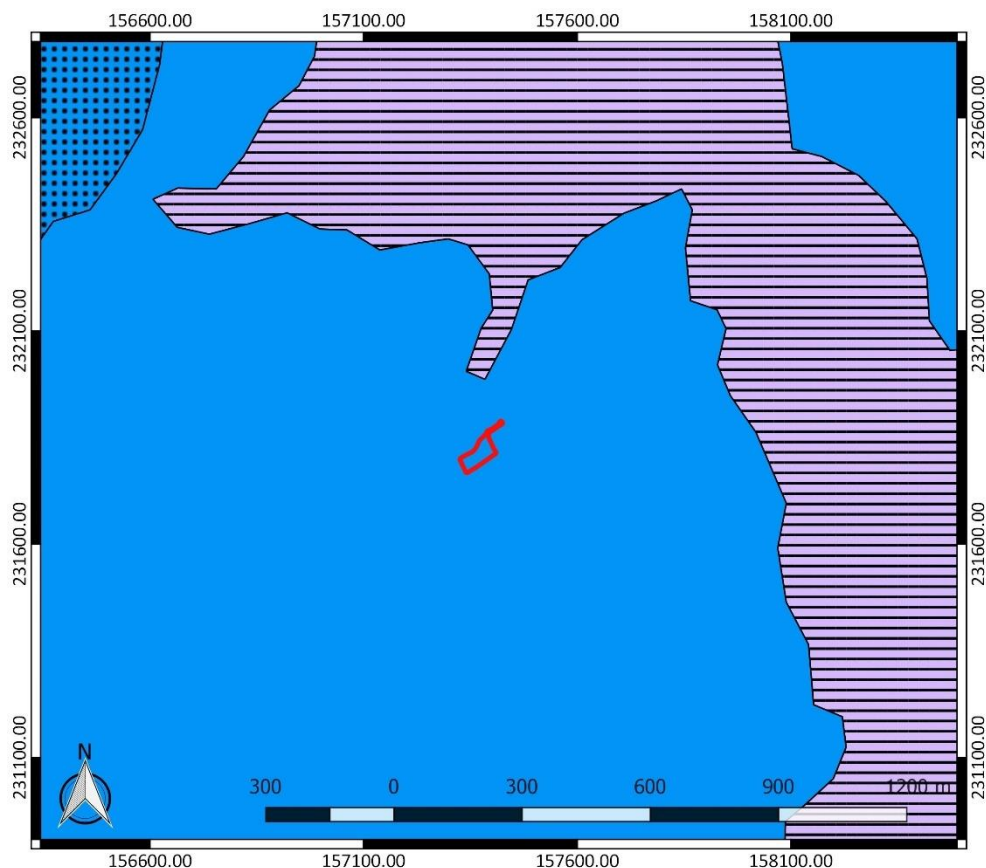
In het noordwesten van het zandgebied, in de omgeving van de Kalmthoutse Hoek en van Kalmthout en ten westen van het onderzoeksterrein, bevindt zich het zogenaamde duinmassief van de Kalmthoutse Heide. Het landschap is hier golvend door de aanwezigheid van duinen en depressies die meestal langzaam in elkaar overgaan. Het natuurlijk hydrografisch net is in de omgeving behoorlijk verstoord door kunstmatige interventies. De Kalmthoutse Heide waterde in natuurlijke omstandigheden af naar het Maasbekken, maar door het aanleggen van grachten maakt het gebied momenteel zowel deel uit van het stroombekken van de Schelde als van de Maas. De Kleine Aa, die overgaat in de Wildertse beek op het grondgebied van Wildert, is de enige waterloop in de omgeving die naar de Maas draineert. De overige waterlopen in de omgeving behoren tot het Scheldebekken. Dit is grotendeels het gevolg van kunstmatige afwateringen.⁴ Het onderzoeksgebied bevindt zich op de noordoostelijke flank van de Kempische microcuesta. Het terrein kent een hoogte van ca. 19,5 tot 20,1 m TAW (Figuur 14). Het helt licht af in noordelijke richting, naar de Dorpsbeek toe (Figuur 12).

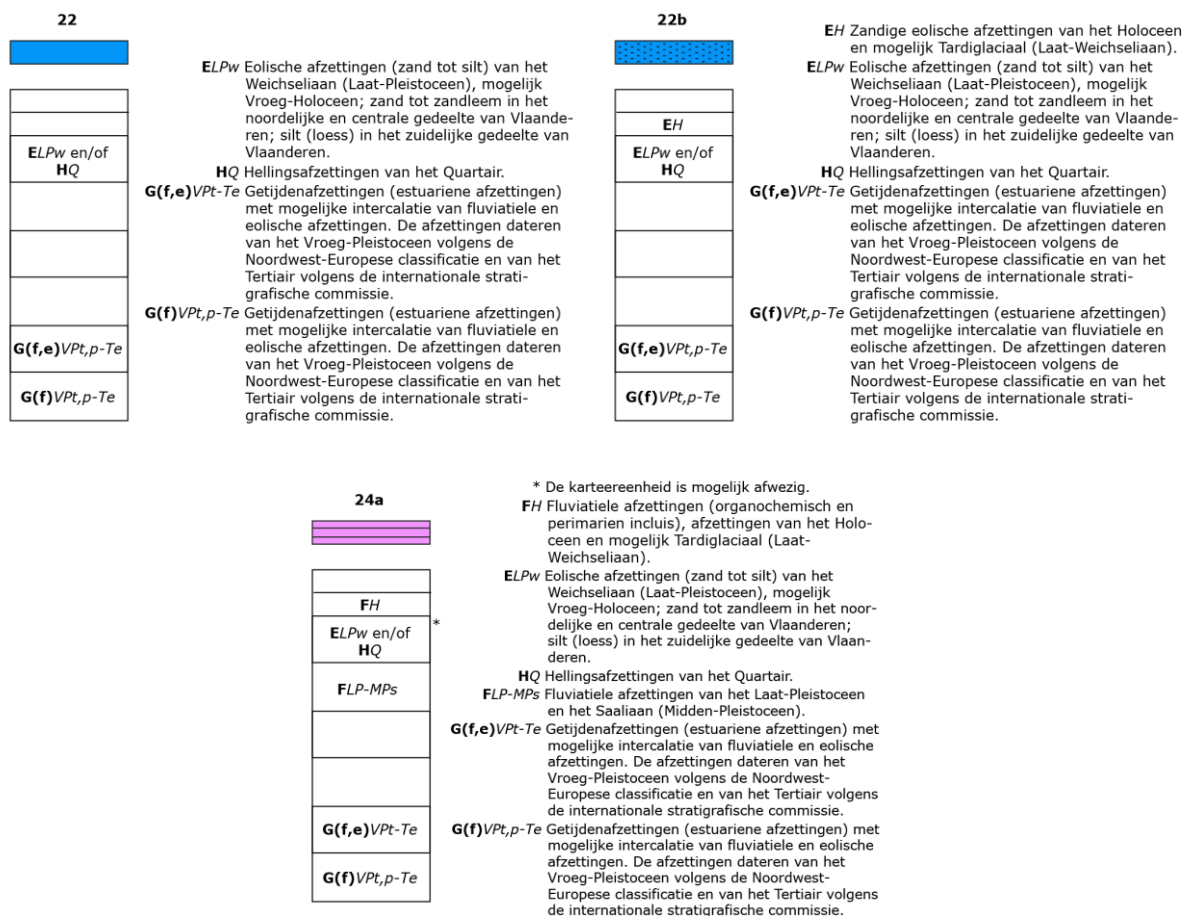
Figuur 15: Tertiaire geologische ondergrond met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

³ Bogemans 1997, 5-7

⁴ Bogemans 1997, 7

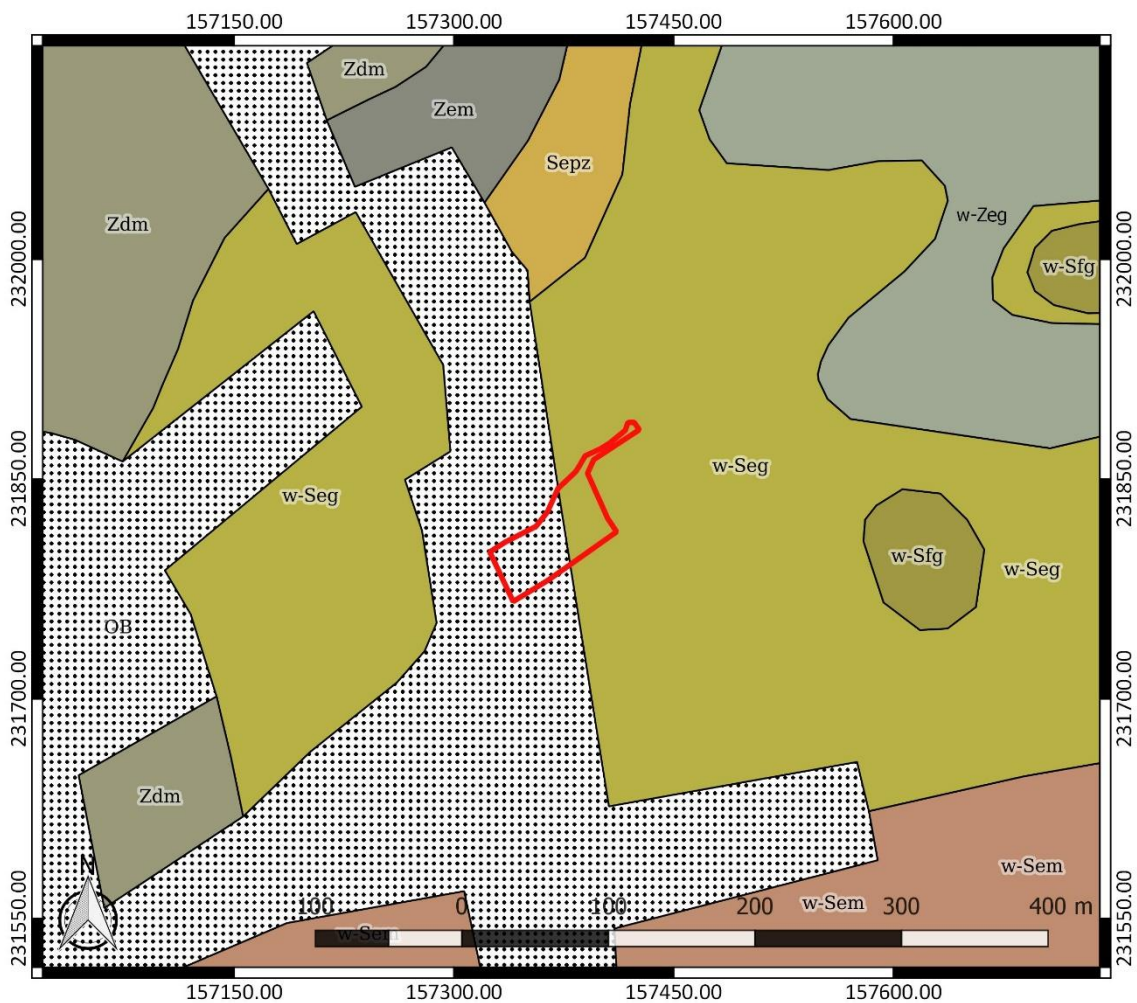
Figuur 16: Quartairegeologische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 17: Legende bij de quartairegeologische kaart (www.geopunt.be)

De tertiaire ondergrond van het onderzoeksgebied (Figuur 15) bestaat uit de Formatie van Merksplas, Lid A. Deze formatie wordt gekenmerkt door grijs, half grof tot grof zand, dat kwartsrijk en glimmerhoudend is. Dit zand bevat schelpfragmenten, gerold hout, veen, (sideriet)keitjes en regelmatig dunne klei-intercalaties.⁵

De quartairgeologische kaart (Figuur 16) geeft aan dat in het onderzoeksgebied eolische afzettingen van het Weichseliaan (Laat-Pleistoceen) en mogelijk van het Vroeg-Holoceen voorkomen, en/of hellingafzettingen van het Quartair. Hieronder bevinden zich twee lagen getijdenafzettingen met mogelijke intercalatie van fluviatiele en eolische afzettingen van het Vroeg-Pleistoceen. Ter hoogte van de gestippelde zone op de kaart, ten noordwesten van het terrein, zijn ook jongere zandige eolische afzettingen van het Holoceen en mogelijk van het Tardiglaciaal (Laat-Weichseliaan) aanwezig, boven de genoemde sequentie. Ter hoogte van de gearceerde zone op de kaart, ten noorden en ten oosten, komen fluviatiele afzettingen, afzettingen van het Holoceen en mogelijk van het Tardiglaciaal (Laat-Weichseliaan) voor, gevolgd door eolische afzettingen van het Weichseliaan (Laat-Pleistoceen) en mogelijk van het Vroeg-Holoceen, en/of hellingafzettingen van het Quartair. Deze eolische afzettingen en/of hellingafzettingen zijn echter mogelijk afwezig. Hieronder zijn er fluviatiele afzettingen van het Laat-Pleistoceen en het Saaliaan (Midden-Pleistoceen) aanwezig, opnieuw gevolgd door twee lagen getijdenafzettingen van het Vroeg-Pleistoceen.⁶

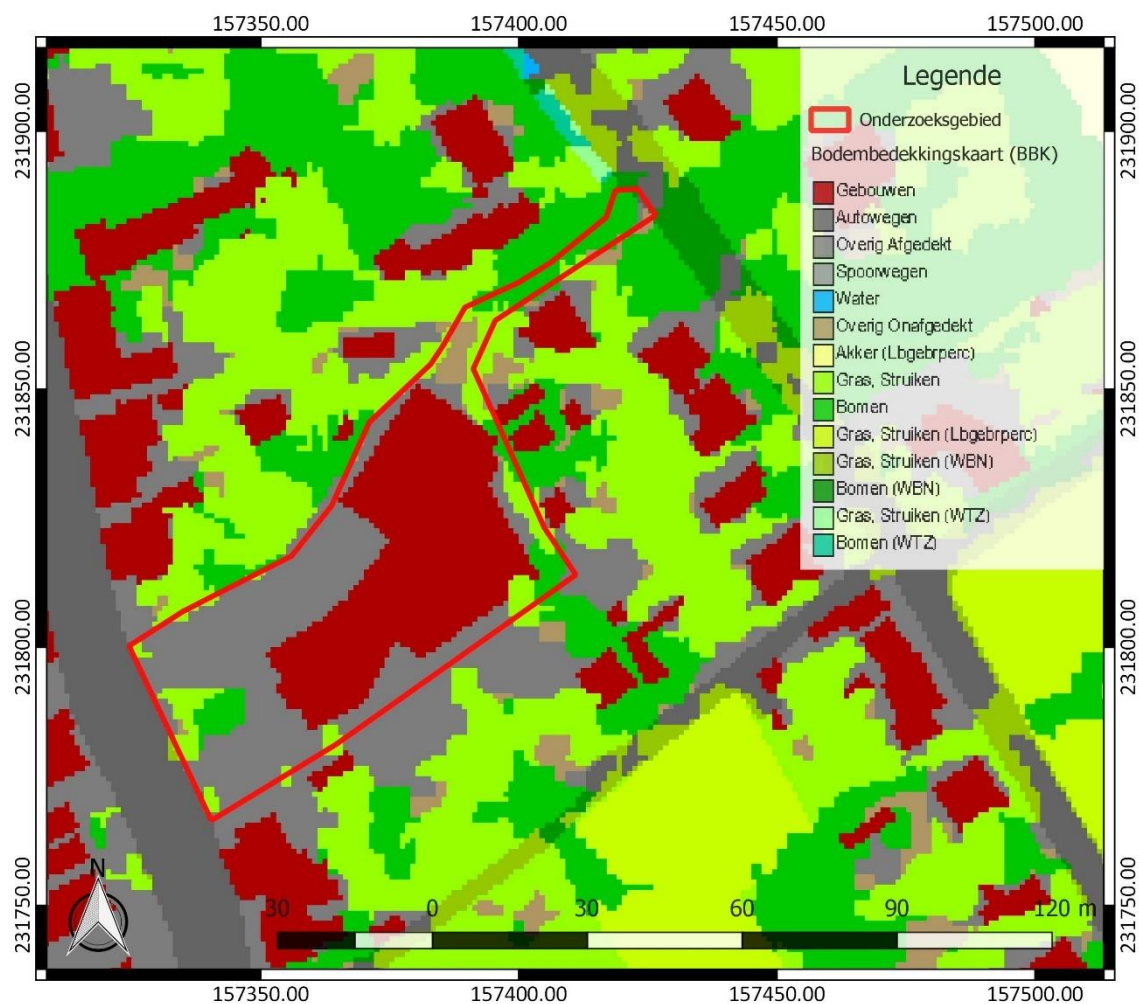

Figuur 18: Bodemkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

⁵ www.geopunt.be/kaart

⁶ www.geopunt.be/kaart

De bodemkaart (Figuur 18) situeert de westelijke helft van het onderzoeksgebied in een bebouwde zone (OB). In het oosten van het terrein wordt een natte lemige zandbodem met duidelijke ijzer en/of humus B horizont en klei-zandsubstraat op geringe of matige diepte (w-Seg) verwacht. Dit bodemtype treffen we ook ten westen van het terrein aan. Ten noorden geeft de bodemkaart een natte lemige zandbodem zonder profiel weer, met sedimenten die lichter of grover worden in de diepte (Sepz). Ten noordoosten en ten oosten zijn een natte (w-Zeg) en een zeer natte lemig (w-Sfg) zandbodem met duidelijke ijzer en/of humus B horizont en klei-zandsubstraat op geringe of matige diepte te bemerken. Ten zuidoosten en ten zuidzuidwesten treffen we een natte lemig zandbodem met een dikke antropogene humus A horizont en klei-zand op geringe of matige diepte (w-Sem) aan. De bodemkaart geeft ten (noord)noordwesten en ten zuidwesten ook nog een matig natte zandbodem met een dikke antropogene humus A horizont (Zdm) weer. Ten noordnoordwesten wordt ook een natte zandbodem met een dikke antropogene humus A horizont (Zem) verwacht.

Figuur 19: Bodemgebruikskarta met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

In het onderzoeksgebied zijn op de bodemgebruikskarta een gebouw en verhardingen te bemerken. Voor het overige wordt het onderzoeksgebied volgens de karta ingenomen door gras, struiken, bomen en onafgedekte grond (Figuur 19). Dit beeld komt overeen met het beeld dat we zien op een recente luchtfoto (Figuur 11). De potentiële bodemerosiekarta geeft geen informatie over de erosiegevoeligheid binnen het onderzoeksgebied en wordt daarom niet weergegeven.

2.4.2 Historische beschrijving van het onderzochte gebied

De gemeente Kalmthout bestaat uit een vijftal gehuchten. Het onderzoeksgebied bevindt zich in het gehucht “Dorp” met een oude kern nabij het kruispunt van de Dorpsstraat, Kapellensteenweg, Achterbroeksteenweg en Statiestraat. De huidige kern van Kalmthout ligt zuidelijker, nabij Kerkeneind en de Kapellensteenweg. In het zuiden van de gemeente bevindt zich het gehucht Heide, dat deels grenst aan Kapellen en deels op het grondgebied van die gemeente ligt. In de oostelijke landbouwzone situeren zich de voormalige dorpen Achterbroek (deels op het grondgebied van Wuustwezel) en Nieuwmoer (tussen Essen en de Nederlandse grens).⁷

Kalmthout was samen met Essen en Huijbergen (Nederland) oorspronkelijk een vrij erfleen, dat Arnold van Brabant, heer van Breda, in 1157 aan de pas opgerichte abdij van Tongerlo schonk. Het opperste rechtsgebied was in het bezit van de hertog van Brabant tot de prelaat van Tongerlo in 1651 ook deze rechten afkocht. Vanaf toen bezat de abdij de volledige heerlijkheid. In 1795 werden Kalmthout en Essen van elkaar gescheiden. De abdij van Tongerlo speelde een belangrijke rol in de ontginning van woeste gronden en moerasgronden in de omgeving, de bouw van hoeven en de aanplanting van bossen. In Kalmthout waren de meeste abdijhoeven gelegen in het beekdal van de Kleine Aa. De oudste vermelding van abdijhoeven in Kalmthout dateert van 1393-1396. Bij de verkoop van goederen onder de Franse Republiek werden in Kalmthout een graan- en windmolen, een bos (het Kruisbos) en vijftien hoeven geteld.⁸

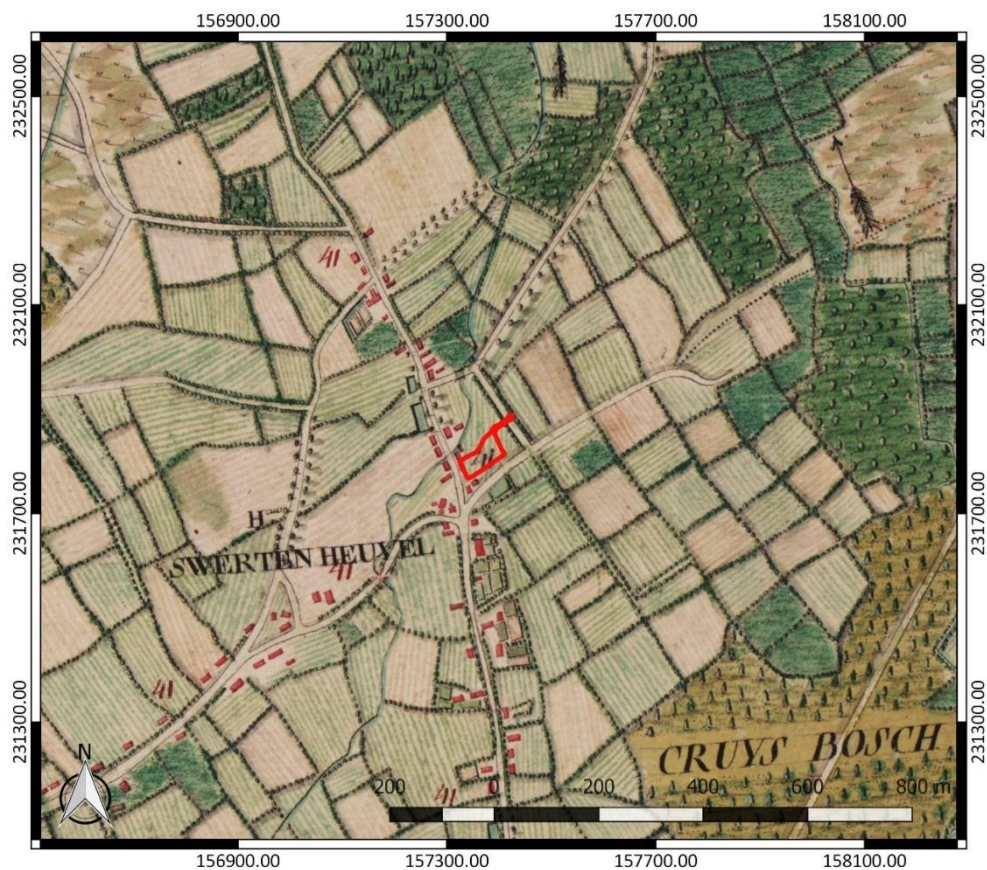
De parochie Kalmthout ontwikkelde zich vanuit de oude devotiekapel van Sint-Christoffel. Deze kapel bevond zich nabij het kruispunt van de Kapellensteenweg en de Achterbroeksteenweg. In 1338 werd de toestemming verleend om hier een kapel met doopvont op te richten. De Onze-Lieve-Vrouwekapel op Kerkeneind werd in circa 1513 tot parochiekerk verheven, waarna het centrum van het dorp zich naar daar verplaatste. Vanaf 1514 bevond de Sint-Jacobskapel zich op de plaats van de voormalige devotiekapel van Sint-Christoffel. Deze kapel werd gesloopt in 1957. In 1573 had de parochie van Kalmthout zich definitief losgemaakt van de moederkerk te Nispen (Nederland). In de 16de eeuw werd het dorp meermaals geplunderd en verwoest. Dit gebeurde achtereenvolgens in 1542, 1583 en 1587 door Maarten van Rossum, de Franse calvinisten en de Spanjaarden. Na de onlusten werd de eerste eigenlijke kerk opgetrokken. Het huidige uitzicht van Kalmthout ontwikkelde zich voornamelijk pas na de aanleg van de spoorlijn Antwerpen-Rotterdam (in 1854 en 1881-82). Hierdoor evolueerde het vroegere landbouwdorp naar een vakantieoord (met hotelletjes, vakantiehuizen en schoolkolonies) en later naar een woongebied voor pendelaars.⁹

Op de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt op initiatief van graaf de Ferraris (1771-1778), is te zien dat het onderzoeksgebied zich in de oude dorpskern van Kalmthout bevindt, op korte afstand ten noorden van het kruispunt met de Sint-Jacobskapel (Figuur 20 en Figuur 21). Ter hoogte van de Dorpsstraat en Groeneweg zijn reeds wegen te bemerken. Ook de Dorpsbeek is weergegeven. Het onderzoeksgebied situeert zich ten zuiden van de beek en is in gebruik als akkerland. Er bevindt zich een gebouw ter hoogte van de westelijke rand van het onderzoeksgebied. Vermoedelijk is er echter een kleine afwijking ontstaan bij het georefereren van de kaart en moet het terrein iets noordelijker gesitueerd worden, juist langs de Dorpsbeek. Waarschijnlijk waren er drie gebouwen aanwezig in het westen van het onderzoeksgebied. Ten zuidwesten is het gehucht “Swerten Heuvel” (Zwarten Heuvel) te bemerken. Op enige afstand ten zuidoosten bevindt zich het “Cruys Bosch” (Kruisbos).

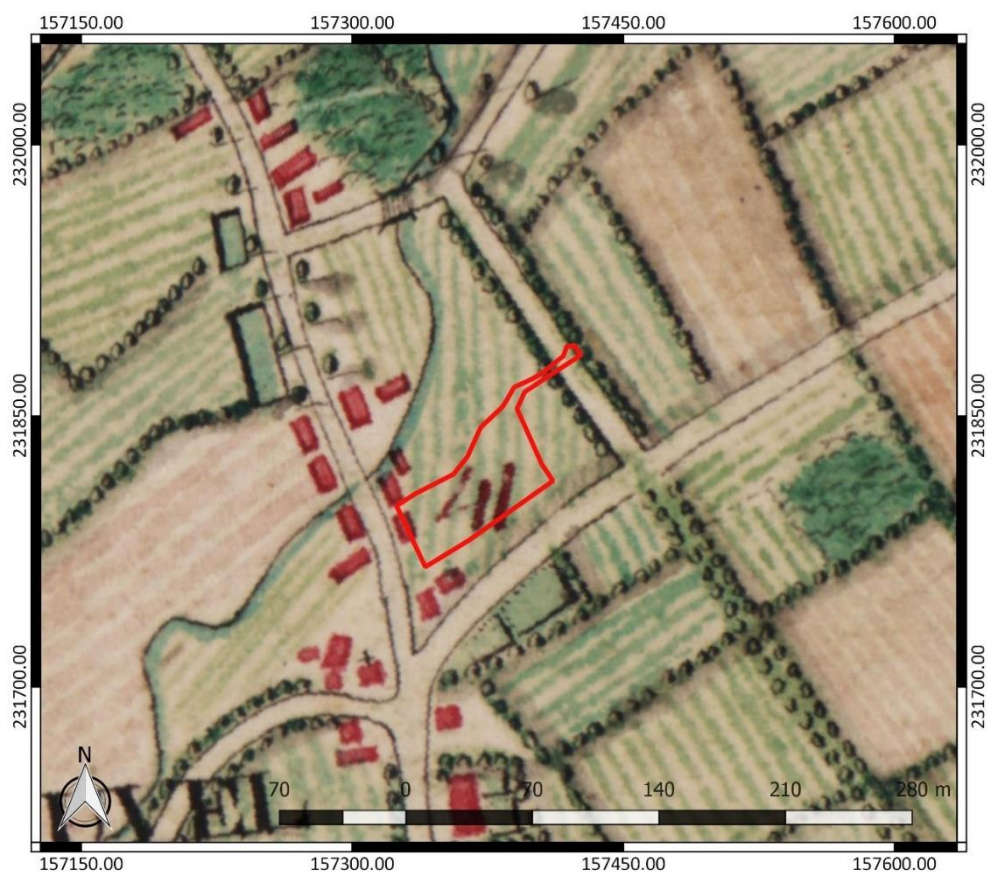
⁷Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Kalmthout [online] <https://id.erfgoed.net/themas/13685> (Geraadpleegd op 10-11-2020)

⁸Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Kalmthout [online] <https://id.erfgoed.net/themas/13685> (Geraadpleegd op 10-11-2020)

⁹Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Kalmthout [online] <https://id.erfgoed.net/themas/13685> (Geraadpleegd op 10-11-2020)

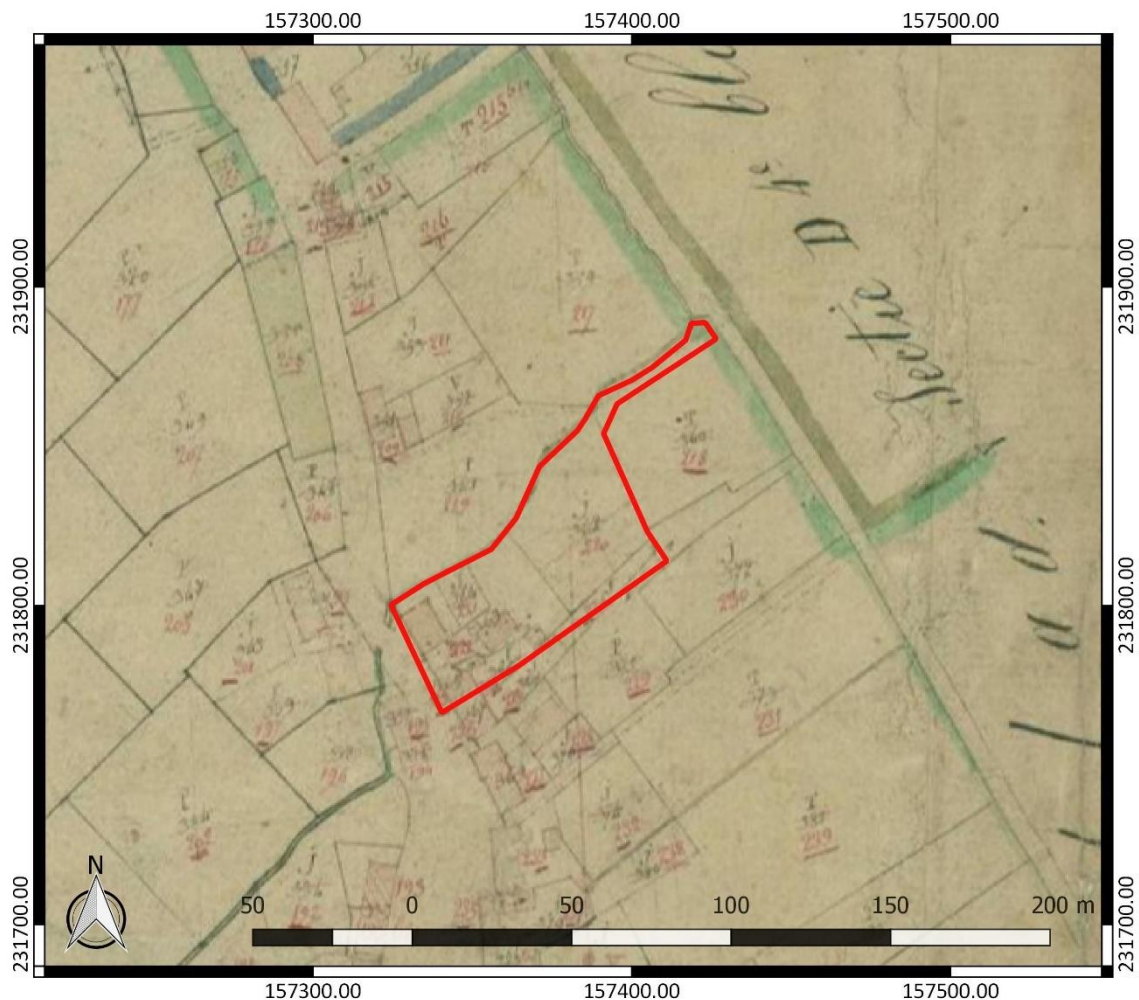
Figuur 20: Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

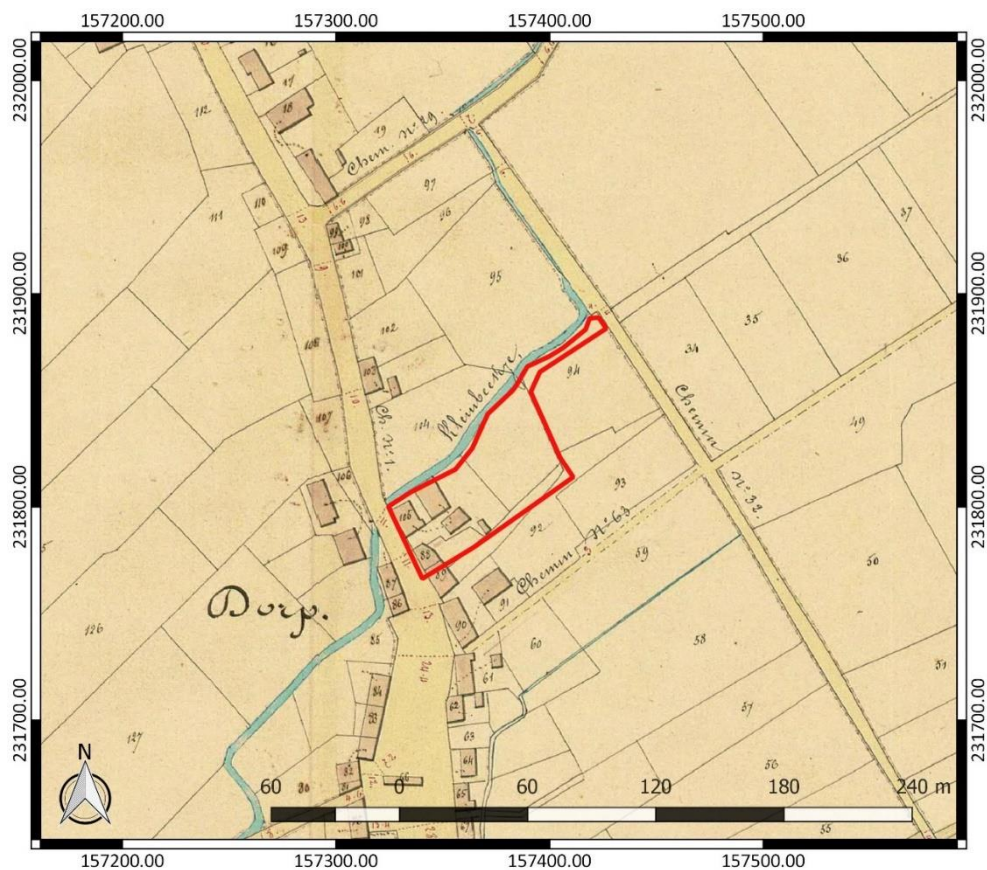
Figuur 21: Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden (detail) met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Het primitief kadasterplan uit 1830-1834 geeft een nauwkeuriger beeld weer van de bebouwing binnen het onderzoeksgebied (Figuur 22). Er zijn een vijftal gebouwen aanwezig in de westelijke zone van het terrein. De noordelijke rand van het terrein grenst aan de Dorpsbeek, die verderop de kaart als “het Kleyn Beeksken” benoemd wordt. De Atlas der Buurtwegen (1841) geeft een gelijkaardig beeld weer (Figuur 23). De Dorpsbeek is hier aangeduid als “Kleinbeekje”. Beide kaarten vermelden het toponiem “Dorp”. Op een topografische kaart uit 1863 (Figuur 24) zijn er slechts drie gebouwen te bemerken binnen het onderzoeksgebied.

Een topografische kaart uit 1928 (Figuur 25) toont dat de eerdere bebouwing afgebroken is en dat er een nieuw gebouw is opgetrokken in het westen van het terrein. De kaart vermeldt het toponiem “Noordeind”. Ten zuiden is nog steeds de Sint-Jacobskapel te bemerken. Op een topografische kaart uit 1953 (Figuur 26) is er een gebouw verschenen in het centrale deel van het onderzoeksgebied. Er loopt ook een weg door het onderzoeksgebied, van het zuiden naar het noordoosten van het terrein. De oostelijke zone is bebost.

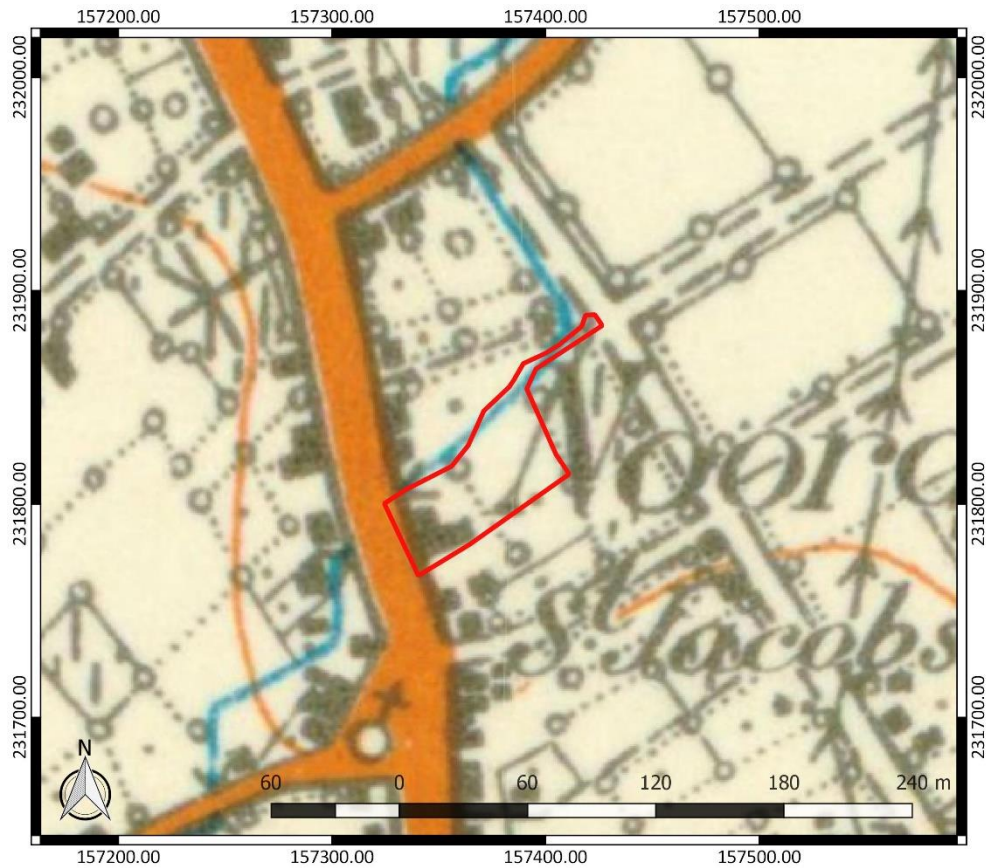
Figuur 22: Primitief kadasterplan uit 1830-1834 met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://search.arch.be/nl/>)

Figuur 23: Atlas der Buurtwegen met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 24: Topografische kaart uit 1863 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

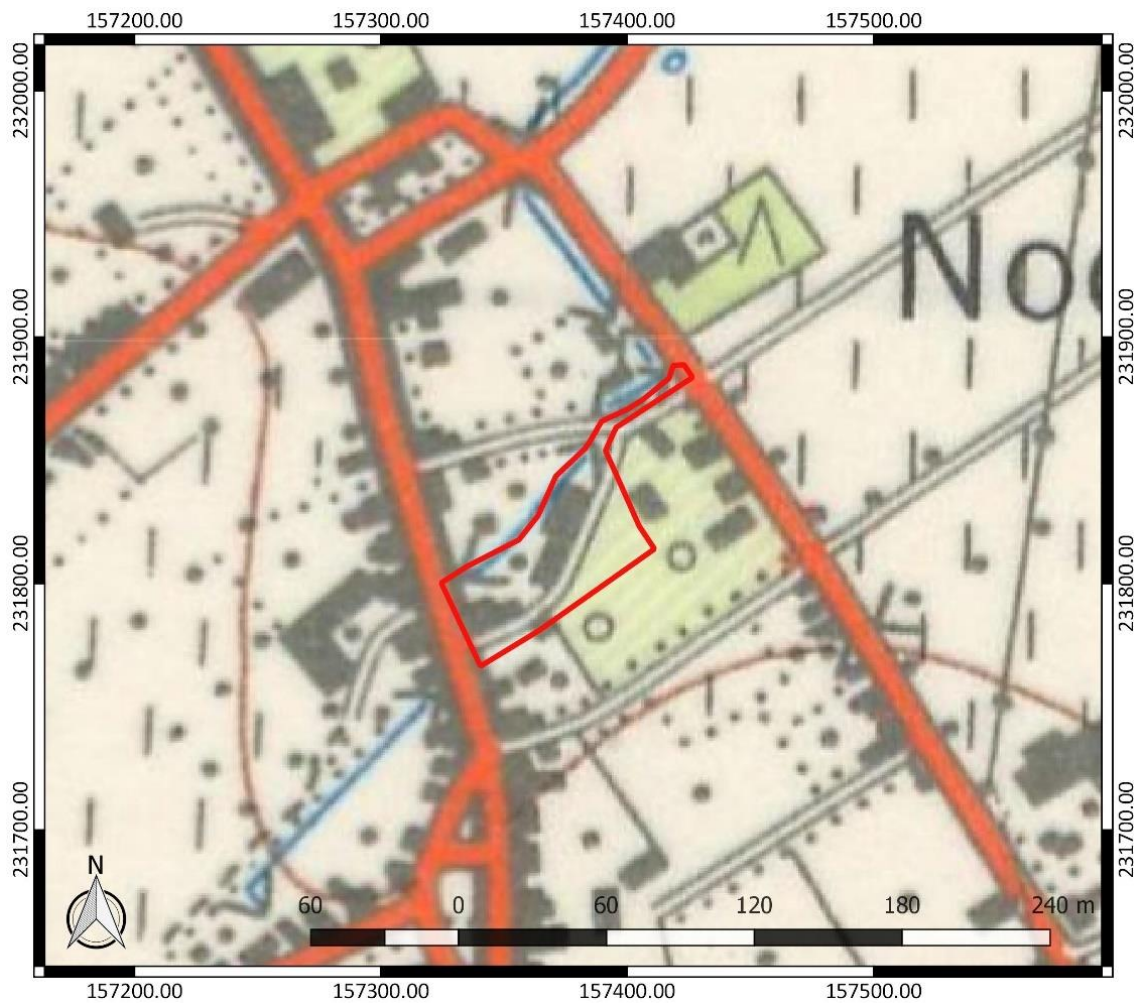

Figuur 25: Topografische kaart uit 1928 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

Figuur 26: Topografische kaart uit 1953 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

Een topografische kaart uit 1969 (Figuur 27) toont dat het centrale gebouw vervangen is door een ander gebouw. Ook de Sint-Jacobskapel is verdwenen. Er loopt nog steeds een weg door het onderzoeksgebied. Op een luchtfoto uit 1971 (Figuur 28) is er nog steeds bebouwing aanwezig in het westen en centrale deel van het onderzoeksgebied. Het centrale gebouw komt reeds gedeeltelijk overeen met de huidige bebouwing. Op een luchtfoto uit 1979-1990 (Figuur 29) is te zien dat het westelijke gebouw gesloopt is en dat het centrale gebouw uitgebreid is met een zuidelijke aanbouw. Het westelijke deel van het terrein is grotendeels verhard. In het noordoosten zijn bomen te bemerken. Een luchtfoto uit 2005-2007 (Figuur 30) toont dat het bestaande gebouw nog verder uitgebreid is. Verder is het onderzoeksgebied grotendeels verhard. Het beeld komt overeen met het beeld dat we zien op een recente luchtfoto (Figuur 11).

Figuur 27: Topografische kaart uit 1969 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

Figuur 28: Luchtfoto uit 1971 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 29: Luchtfoto uit 1979-1990 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 30: Luchtfoto uit 2005-2007 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

2.4.3 Het onderzochte gebied in zijn archeologisch kader

De Centrale Archeologische Inventaris (CAI) vermeldt een aantal locaties in de omgeving van het onderzoeksgebied waar archeologische resten gekend zijn (Figuur 31). De in de nabijheid gelegen archeologische waarden en de locaties met een gelijkaardige landschappelijke ligging worden besproken. Ze zijn het relevantste om het archeologisch potentieel van het terrein in te schatten.

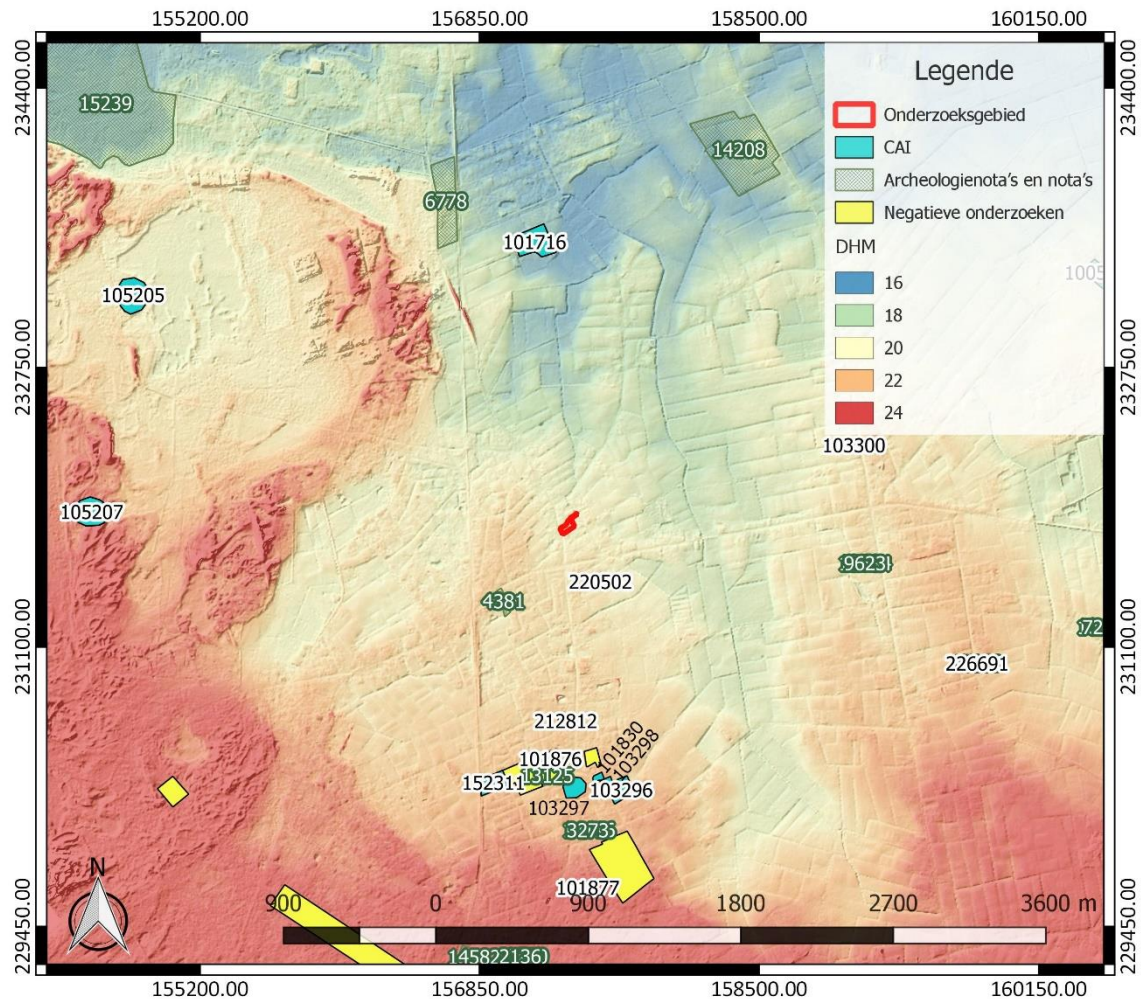
Ter hoogte van de Volkersweg (CAI ID 220502), op korte afstand ten zuidzuidoosten van het onderzoeksgebied, is er een metaaldetectievondst uit de nieuwe tijd aangetroffen. Het gaat om een 18de-eeuwse munt, namelijk een schelling van Maria Theresia uit Antwerpen. De munt dateert van het jaar 1750.¹⁰

In de ruimere omgeving zijn er ook oudere resten aan het licht gekomen. Op de Kalmthoutse Heide is lithisch materiaal uit de steentijd gevonden. Bij een veldprospectie ter hoogte van de Nolsse Duinen (CAI ID 105205) werd een microliet uit het mesolithicum gevonden. Het betreft een spits met schuine afknotting in bruine silex.¹¹ In de Vossenberghduinen (CAI ID 105207) zijn enkele oppervlaktevondsten aangetroffen die ook in het mesolithicum geplaatst worden. De vondsten bestaan uit een spits, een kern, twee afslagen, drie geretoucheerde fragmenten en drie klingfragmenten.¹²

¹⁰Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Volkersweg [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/220502> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

¹¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Nolsse Duinen 3 [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/105205> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

¹²Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Vossenbergen 1 [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/105207> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

Figuur 31: Overzichtskartaal Centrale Archeologische Inventaris met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://geo.onroerenderfgoed.be/>), weergegeven op het DTM 1 m en Hillshade DHM 5 m

Verder zijn er ook nog archeologische waarden uit de middeleeuwen aanwezig in de ruime omgeving, waaronder enkele laatmiddeleeuwse hoeves. De voormalige abdijhoeve Het Hof (CAI ID 103296) klimt op tot de 13de-14de eeuw.¹³ Een andere voormalige abdijhoeve, de omwalde hoeve De Greef (CAI ID 101716), werd gesticht door de abdij van Tongerlo en voor het eerst vermeld in 1393-1396. Op het einde van de 16de eeuw werd de hoeve vernield. Het huidige gebouwencomplex dateert uit ca. 1775. Op de zogenaamde Ferrariskaart is het hoevecomplex weergegeven op een site met walgracht. De hoeve De Greef deed een tijd dienst als bestendige verblijfplaats van de provisor, die de taak had de vervallen abdijhoeven weer winstgevend te maken en nieuwe heidegronden te ontginnen. In 1797 werd de hoeve als zwart goed verkocht. Later kon de abdij de hoeve terug verwerven. In 1823 kwamen de hoeve en bijhorende gronden in privébezit. Rond 1960 werd het

¹³Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Het Hof [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/103296> (Geraadpleegd op 16-11-2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Abdijhoeve Het Hof [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/13248> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

hoevecomplex zwaar verbouwd.¹⁴ Ook ter hoogte van de Roosendaalsebaan 57 (CAI ID 103300) werd door de abdij van Tongerlo een hoeve opgericht. Deze hoeve werd reeds vermeld in 1396.¹⁵

De Onze-Lieve-Vrouwerk op Kerkeneind (CAI ID 103297) gaat tevens terug tot in de late middeleeuwen. De oorspronkelijke kerk werd gebouwd in de tweede helft van de 14de eeuw en de eerste helft van de 17de eeuw. Het gebedshuis bevond zich iets westelijker dan de huidige kerk (CAI ID 101830). Op de Ferrariskaart is de kerk binnen een omgrachting gelegen. In de loop van de 19de eeuw werd de kerk nog herhaaldelijk vergroot. Het gebouw werd gesloopt in 1897. De huidige neogotische O.-L.-Vrouwerk werd in 1894-97 gebouwd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de kerktoeren twee keer opgeblazen. In 1941-42 en 1949 en de volgende jaren werden herstellingswerken uitgevoerd.¹⁶

Tijdens een proefsleuvenonderzoek ter hoogte van 't Ruytjeshof (CAI ID 212812) werd een greppel aangesneden. Uit de greppel werden 16 aardewerkfragmenten gerecupereerd. Het spoor en de vondsten dateren mogelijk al uit de 12de-13de eeuw, maar een datering in de 16de eeuw is waarschijnlijker.¹⁷ De Pastorie van de Onze-Lieve-Vrouwparochie (CAI ID 103298) dateert ook uit de nieuwe tijd. Het gebouw werd in de jaren 1636-1641 opgetrokken op het puin van het "Heerenhuys", de voormalige zetel van de heerlijkheid. De pastorie werd gebouwd in opdracht van de abdij van Tongerlo. In de 19de eeuw werd het gebouw verbouwd.¹⁸

Er bevinden zich ook nog cartografische indicatoren uit de nieuwe tijd in de omgeving. Op de Ferrariskaart is de molen van Kalmthout (CAI ID 101877) weergegeven. De molen, die inmiddels verdwenen is, is dus te dateren in 1771-1778 terminus ante quem.¹⁹ De Ferrariskaart geeft ook een site met walgracht weer langs de Kapellensteenweg (CAI ID 101876). De site is niet langer zichtbaar.²⁰

Tijdens een proefsleuvenonderzoek in de Kneuterlaan (CAI ID 152311) werden grondsporen uit de nieuwe-nieuwste tijd geregistreerd. De sporen wijzen mogelijk op de aanwezigheid van een veldschuur.²¹ Tot slot zijn er nog greppelsegmenten van onbepaalde datering gevonden bij proefsleuvenonderzoek ter hoogte van vindplaats CAI ID 226691.²² Andere gekende archeologische

¹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Hoeve De Greef [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/101716> (Geraadpleegd op 16-11-2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Abdijhoeve De Greef [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/13246> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

¹⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Roosendaalsebaan 57 [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/103300> (Geraadpleegd op 16-11-2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Hoeve [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/13290> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

¹⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: O.-L.-Vrouwerk [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/103297> (Geraadpleegd op 16-11-2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: O.-L.-Vrouw-Kerk [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/101830> (Geraadpleegd op 16-11-2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/13279> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

¹⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: 't Ruytjeshof [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/212812> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

¹⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Kerkeneind 21 [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/103298> (Geraadpleegd op 16-11-2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Pastorie Onze-Lieve-Vrouwparochie [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/13280> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

¹⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Molen van Kalmthout [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/101877> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

²⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Kapellensteenweg I [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/101876> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

²¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Kneuterlaan I [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/152311> (Geraadpleegd op 16-11-2020). Zie ook: Reyns *et al.* 2011.

²² Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Heiken [online] <https://id.erfgoed.net/waarnemingen/226691> (Geraadpleegd op 16-11-2020)

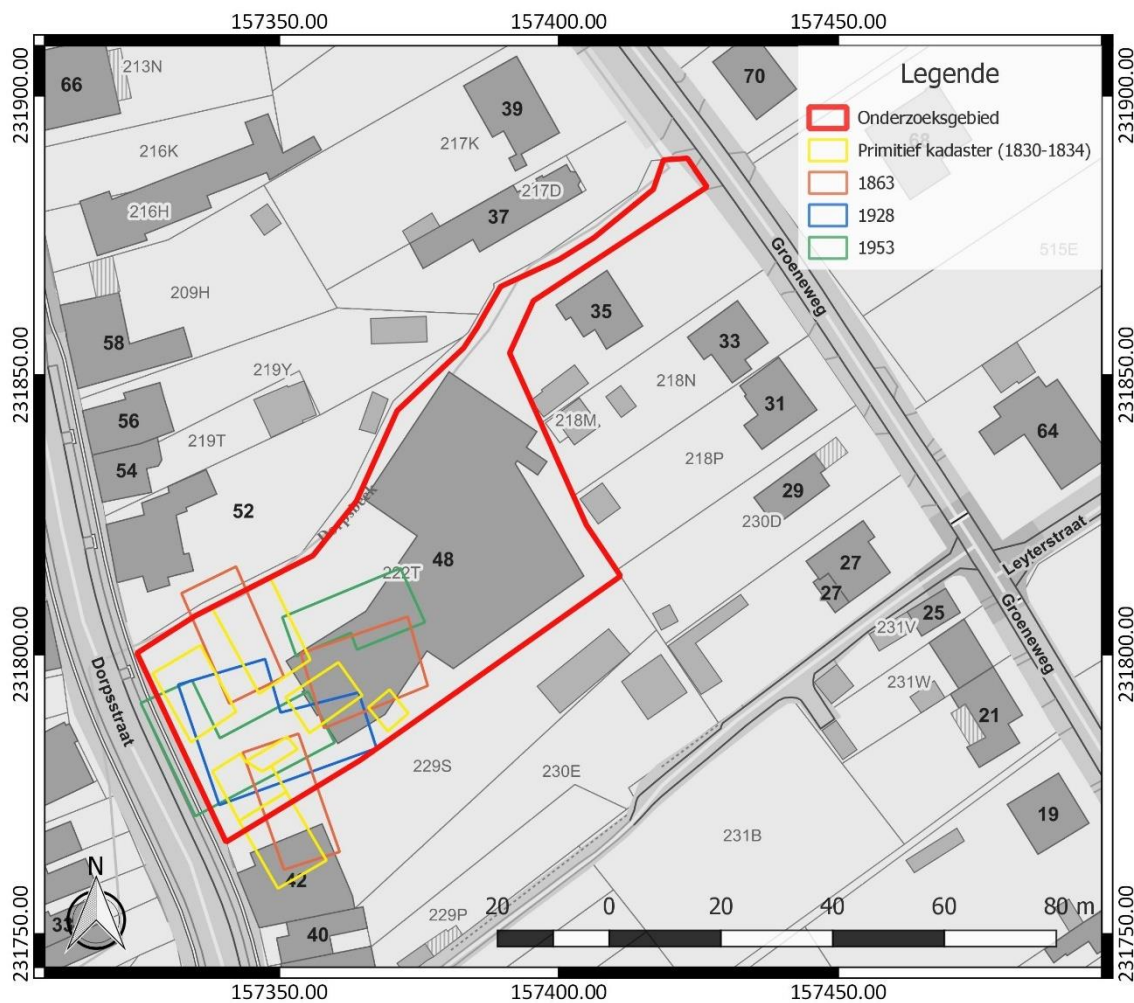
waarden in de omgeving van het onderzoeksgebied bevinden zich al op vrij grote afstand ten opzichte van het onderzoeksgebied of kennen een verschillende landschappelijke ligging. Ze zijn weinig relevant om het archeologisch potentieel van het terrein in te schatten. Daarom worden ze hier niet nader toegelicht. Ook bekrachtigde archeologienota's of nota's van terreinen in de omgeving bieden geen relevante aanvulling op de reeds besproken CAI-locaties. Daarom lichten we ze hier niet afzonderlijk toe.

2.4.4 Interpretatie van het onderzochte gebied en synthese

Na uitvoering van het bureauonderzoek kunnen de onderzoeksvragen die vooropgesteld werden, beantwoord worden.

Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein? Wat is de landschapshistoriek en de gebruiksevolutie van het terrein?

Uit het bureauonderzoek blijkt dat in de omgeving van het onderzoeksgebied nog niet veel gekende archeologische waarden aanwezig zijn. Op basis van historische kaarten weten we dat zich in het westen van het onderzoeksgebied minstens al in de 18de eeuw bebouwing bevond. De aanwezige bebouwing veranderde verschillende malen over de tijd heen.

Landschappelijk kent het terrein een gunstige ligging. Het bevindt zich in een gradiëntzone, op de overgang van hoger gelegen gronden naar lager gelegen gronden. Verder loopt ook de Dorpsbeek langs het terrein. Omwille van de gunstige ligging van het terrein zijn relevante archeologische waarden van de metaaltijden tot de nieuwe tijd op dit moment nog niet uit te sluiten. Wel kunnen we stellen dat de verschillende fasen van historische bebouwing op het terrein en het feit dat het terrein vandaag de dag bebouwd en verhard is, maakt dat de kans op een goed bewaarde steentijd artefactensite klein is.

Wat is de impact van de geplande werken?

Binnen het volledige onderzoeksgebied worden werken gepland. De voornaamste werken omvatten de bouw van meergezinswoningen en de aanleg van een ondergrondse parkeergarage met bijhorende weginfrastructuur en omgevingsaanleg. Dit doet besluiten dat binnen het volledige onderzoeksgebied het bodemarchief bedreigd is.

2.4.5 Afweging noodzaak verder vooronderzoek

Het bureauonderzoek toont aan dat het onderzoeksgebied archeologisch potentieel kent. Gekende archeologische waarden in de omgeving zijn schaars, maar dit kan een reflectie zijn van de huidige stand van het onderzoek. Het terrein kent alleszins een gunstige landschappelijke ligging, waardoor we rekening moeten houden met de mogelijke aanwezigheid van archeologische resten vanaf de metaaltijden. Voor de steentijd wordt het archeologisch potentieel slechts laag ingeschat omwille van de vele bouwactiviteiten die in het verleden op het terrein hebben plaatsgevonden. Die kunnen we vanaf de 18de eeuw volgen aan de hand van (historische) kaarten en luchtfoto's. Ze tonen vooral in het westen van het onderzoeksgebied de aanwezigheid van historische bebouwing.

Voor het verdere vooronderzoek wegen we verschillende onderzoeksmethodes af. Geofysisch onderzoek is niet aangewezen omdat dit geen gegevens over de chronologie van de eventueel gedetecteerde fenomenen kan opleveren. Het potentieel op kennisvermeerdering is voor deze onderzoekstechniek te beperkt. Veldkartering is niet mogelijk binnen het onderzoeksgebied, omdat nagenoeg het volledige terrein bebouwd en verhard is.

Landschappelijk bodemonderzoek laat toe de bewaringstoestand van de bodem beter in te schatten. Omdat het potentieel op goed bewaarde steentijd artefactensites slechts laag ingeschat wordt, is het kosten-baten efficiënter om meteen over te gaan tot een andere onderzoekstechniek die ook toelaat om de bewaringstoestand van het bodemarchief in te schatten.

Er dient met name een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd te worden om na te gaan of binnen het onderzoeksgebied relevante archeologische sporen aanwezig zijn. Deze onderzoekstechniek biedt daarvoor voldoende ruimtelijk inzicht en is geschikt omdat een site zonder complexe verticale stratigrafie verwacht wordt.

3 Samenvatting

Het bureauonderzoek toont aan dat het onderzoeksgebied archeologisch potentieel kent. Gekende archeologische waarden in de omgeving zijn schaars, maar dit kan een reflectie zijn van de huidige stand van het onderzoek. Het terrein kent alleszins een gunstige landschappelijke ligging, waardoor we rekening moeten houden met de mogelijke aanwezigheid van archeologische resten vanaf de metaaltijden. Voor de steentijd wordt het archeologisch potentieel slechts laag ingeschat omwille van de vele bouwactiviteiten die in het verleden op het terrein hebben plaatsgevonden. Die kunnen we vanaf de 18de eeuw volgen aan de hand van (historische) kaarten en luchtfoto's. Ze tonen vooral in het westen van het onderzoeksgebied de aanwezigheid van historische bebouwing.

4 Bibliografie

4.1 Publicaties

Bogemans, F., 1997: *Toelichting bij de Quartairgeologische kaart. Kaartblad 1-7 Essen-Kapellen*, Brussel.

Reyns, N./M. Derieuw/J. Bruggeman, 2011: *Archeologisch vooronderzoek Kalmthout – Kneuterlaan, West Kerken Eind*, Bornem (Rapporten All-Archeo bvba 023).

4.2 Websites

Cartesius (2020)
<https://www.cartesius.be>

Databank ondergrond Vlaanderen (2020)
<https://dov.vlaanderen.be/>

Geoportaal Onroerend Erfgoed (2020)
<https://geo.onroenderfgoed.be/>

Geopunt Vlaanderen (2020)
<https://www.geopunt.be/>

Inventaris Onroerend Erfgoed (2020)
<https://inventaris.onroenderfgoed.be>

Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen (2020)
<https://www.onderzoeksbalans.be>

Rijksarchief België (2020)
<https://search.arch.be/nl/>

5 Bijlagen

5.1 Archeologische periodes

